

Филиграни

Сн. Иван Петров
Худ. оформление: Таня Дечева, Николай Генов

Рилският дамаскин (РМ 4/10): проблеми и перспективи на изследванията

Николина Александрова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Статията проследява проучванията върху Рилския дамаскин, обособени в няколко проблематични кръга: класификация, език, украса, локализация и датировка.

Ключови думи: Рилски дамаскин, калиграфски центрове, дамаскини, архаичен превод

The article traces the research on the Rila Damascene and divides them into several spheres of problems: classification, language, decoration, localization and dating.

Keywords: Rila Damascene, calligraphic centers, Damascene, Middle-Bulgarian traditional language

Преводите на съчинението на Дамаскин Студит „Съкровище“ на българска почва привличат интереса на изследователи от различни области. С течение на времето се е оформила богата традиция, в която дамаскините са проучвани като културно, литературно и езиково явление. Настоящата статия цели да обособи онази част от обемната литература, която засяга един от най-ранните южнославянски представители на този тип сборници.

Рилският дамаскин 4/10 (78) от библиотеката на Рилския манастир* е обемен ръкопис, изписан от няколко ръце с полуустав от средногорски тип и с ресавски правопис. Съдържа общо 413 л. хартия, като е запазена оригиналната пагинация по тетрадите, л. 113б и 114а, както и л. 383 са бели. Той съдържа 26 слова, от които 25 са на Дамаскин Студит. На последните три листа е имало списък на позволените и забранените книги от Църквата, но сега се четат само забранените. Приписки и бележки от писача няма. Подвързията е с дървени дъски, обвити с кожа. Според различните публикации датировката на кодекса се отнася към края на XVI–XVII в.¹

Рилският дамаскин впечатлява изследователите не само с текста и състава си, но и със своята богата украса. Той съдържа общо 20 миниатюри, две от тях на цяла

---

* Искам да изкажа благодарност на братството на Рилската света обител и на екипа, поддържащ Дигиталния архив "Българска ръкописна книга", които ми предоставиха фотокопие от ръкописа.

¹ Спространов 1902: 115–116; Христова, Караджова, Икономова 1982: 210; Цонев 1940: 213; Стоянов 1973: 38, 219–221; Ангелов 1976: 36; Радославова 2015.

страница и пет декоративни плетеници. Заглавията и инициалите са изписани със златно или червено мастило. Кодексът не е цялостно проучван, неговият текст, както и украсата му са изследвани предимно като допълнително привлечен материал или във връзка с частни проблеми, най-вече в различните категоризации на архаичните дамаскини или при особеностите на ръкописната продукция от Аджарското средище. По отношение на езика ръкописът или части от него са използвани и в общите изследвания на Б. Цонев, П. Лавров, П. Илиевски, Л. Милетич, Д. Петканова, Е. Дъбомина, Е. Мирчева и др.

В началото би следвало да бъде обобщено накратко разпространението на дамаскините на славянска почва, за да се вмести изучаваният кодекс в очертаните досега редакции. Най-ранните български преводи на сборника с празнични слова и поучения „Съкровище“ (Θησαυρός) на Дамаскин Студит² са направени на архаичен книжовен език още през XVI в., а през XVII в. започват да се преписват и на новобългарски книжовен език на народна основа. От XVII в. нататък „Съкровище“ на Дамаскин Студит става популярно, а към оригиналните слова започват да се прибавят части от други текстове или да се заменят частично или изцяло. Така постепенно се оформя нов макро жанров тип: сборници със смесено съдържание, които съдържат основно житийни и поучителни творби и носят названието „дамаскини“³.

Класификация

За дамаскините са натрупани немалко публикации, които ги категоризират според микро- и макротекстологични показатели (език, състав и подредба на словата) и според локализирането на превода. Различните изследователи обаче използват или дават предимство на различни критерии.

Първи опит за класифицирането на сборниците прави Б. Цонев (Цонев 1940: 228–237). Той установява два независими един от друг превода на архаичен книжовен език, наречени според мястото си на възникване „македонски“ и „средногорски“, и трети превод, представен само в един препис (Букурещки дамаскин от библиотека на Румънската академия на науките № 79 от XVII в.), който е назван „атонски“. Д. Петканова (Петканова-Тотева 1965) доразвива класификацията на Цонев, като допуска,

² За личността на Дамаскин Студит вж. Певницкий 1873: 3–44; Лавров 1899; Трифонов 1950: 10–12; Лицас 2001: 247–258.

³ За термина „дамаскини“ вж. Петканова-Тотева 1965; Демина 1968; Петканова 2003: 134–135; Димитрова 2008: 731–735.

че „средногорският“ превод произхожда от Рила, а не от Средна гора, но това мнение се оспорва от Д. Радославова (Радославова 2005) и др.

Рилският дамаскин спада към групата на средногорските архаични дамаскини заедно с Панагюрски, Дамаскин 218 от Патриаршеската библиотека в Белград, Костенечки, Аджарски, Елински, Нежински и др. Д. Петканова обособява две основни редакции на средногорския превод. Към първата редакция тя отнася Еленски, Костенечки, Дриновски и Аджарски, а към втората редакция причислява Рилския дамаскин и Дамаскин 218 (Петканова-Тотева 1965: 57–59). Изследователката отбелязва, че между двете редакции се забелязват някои съкращения в заглавията на словата. В редакцията на Рилския дамаскин липсва и уводът към Словото за св. Николай Мирликийски. Петканова изтъква, че „в съдържанията на словата между двете редакции има главно езикови и словоредни различия“ (Петканова-Тотева 1965: 57–58).

Основополагащо за българските дамаскини е изследването на Е. Дьомина (Демина 1968), в чиято основа заляга Тихонравовият дамаскин. При своя анализ тя прави класификация на архаичните дамаскини, но използва за основен критерий техния състав. Дьомина посочва като белег устойчивия състав при преводите, а в направените от нея съпоставки Рилският дамаскин заема ключово място. Отбелязани са и разликите между Еленския и Аджарския дамаскин, като оспорва твърдението на Б. Цонев, че Еленският дамаскин е изцяло „снет“ от Аджарския (Цонев 1940: 231–232). От направените подробни съпоставки в изследването става ясно, че трите ръкописа Еленски, Аджарски и Рилски се различават (Демина 1968: 44–50).

Възлов въпрос в изследванията върху дамаскините е подредбата на словата, както в архаичните и новобългарските, така и в оригиналния текст на Дамаскин Студит. Ю. Трифонов (Трифонов 1950: 17–20) предлага разделение на тематичен принцип, като тази подялба е възприета и от Д. Петканова и П. Илиевски. Първата група включва евангелски събития, втората – жития и чудеса на светци, третата – слова с нравоучително съдържание и четвъртата група – творби с религиозно историческо съдържание. Илиевски разделя оригиналния текст на Дамаскин Студит на две основни групи слова (1–20 слово и 21–36 слово) (Илиевски 1960: 26–27).

Д. Радославова (Радославова 2013) изтъква, че календарната⁴ подредба на словата е организирана в обща минейна рамка (от март до февруари), която отчита

---

⁴ Първото мнение за календарната подредба изказва П. Лавров (Лавров 1988: 2).

йерархията на празника и допуска известна свобода. Важна роля заемат паметите с две или повече календарни дати (Радославова 2013: 336–361). Радославова отбелязва: „българските дамаскинари са възприели тази двойна или тройна валентност на празниците и индикации за това се съдържат в съставите на архаичните дамаскини: Рилски, Белградски, Еленски и Аджарски“⁵.

Календарната систематизация подпомага навлизането на отделни прибавки и дори замени в Дамаскиновите слова. Върху този въпрос съсредоточава вниманието си Е. Мирчева (Мирчева 2001). Изследването ѝ е насочено към новобългарските дамаскини, но тя отделя внимание на архаичните средногорски и доразвива наблюдението на Дъомина, че още в ранните дамаскини в самите слова навлизат части, които не принадлежат на Дамаскин Студит. Мирчева поделя не-Дамаскиновите слова на две големи групи: по-късно преведени слова на новогръцки книжовници (Ритор Теофан, Йоаникиос Картанос и др.), а втората голяма група тя най-общо определя като „славянски текстове“.

Мирчева посочва три основни групи архаични дамаскини от средногорския превод с преводни не-Дамаскинови слова: първата, с навлезли значителен брой нови по тип текстове, е представена от Рилския дамаскин. Една част от тях са допълнително преведени от гръцки. Във втория тип средногорски архаични дамаскини, представен от ръкописи като Луковитския, Копривщенския и др., са включени малко Дамаскинови слова, а тяхното място се заема от поучителни текстове. В третия тип (Букурещкия дамаскин № 76 от XVI в.) са добавени 6-те слова на Албертос Маринос (Мирчева 2001: 32–41).

В две от словата в архаичните дамаскини са добавени самостоятелни текстови единици. Първата е в Житието на св. Николай, където оригиналният увод е заменен. Към житието е добавено и Чудото с килимчето, което липсва в словото на Дамаскин Студит, но се среща в Рилския и др. Втората добавка е в Житието на св. Георги Победоносец, където още в архаичните средногорски дамаскини е включено Чудото със змея (Мирчева 2001: 84–94; Демина 1968: 192; Стойкова 2005). Според Мирчева тези текстове трябва да се търсят в домашната ръкописна традиция.

Направените проучвания от Е. Дъомина извеждат 26 слова на Рилския дамаскин като постоянни за състава на архаичните дамаскини, но според В. Василев (Карачорова 2013) най-пълен устойчив състав – 28 слова, съдържа Еленският дамаскин.

⁵ Вж. Радославова 2013: бел. 30, 32, 34 и 37.

Необходим е текстологичен анализ, както на оригиналните слова на Дамаскин Студит, така и на прибавките в Рилския дамаскин, който би уточнил мястото му сред архаичните дамаскини и безспорно би довел до разместване в класификацията на Е. Дьомина.

Език

Езикът на архаичните дамаскини е сравнително малко проучван, тъй като е интересен повече за изследователите на историята на книжовния език през средните векове, отколкото за развоя на говоримия български език. По-системни анализи извършва В. Василев. Авторът предлага наименованието „Евтимиево-ресавски правопис“, като съдържащ най-много информация. Според него дамаскините следват този правопис „в зависимост от грамотността на книжовника“ (Василев 1980). В. Василев съсредоточава вниманието си върху Еленския дамаскин, но неговите анализи остават основни за архаичните преводи.

Върху Рилския дамаскин е базирана публикацията на Л. Перчеклийски (Перчеклийски 2010), в която се разглежда развитието на съществителните имена от старите ес-основи и отражението на промените в този паметник. Авторът прави заключение, че езикът е традиционен среднобългарски с известно влияние на говоримата реч, обяснено със стремеж към подражание на средновековните ръкописи и желание да се придаде изисканост (книжовност) на речта.

Макар и езикът на архаичните дамаскини да е „мъртъв синтетичен книжовен език“, един задълбочен езиков и текстологичен анализ би обогатил значително познанията ни за развитието на новобългарските дамаскини, в чиято основа са залегнали архаичните.

Украса

В областта на историята на изкуството Рилският дамаскин не е изследван комплексно, а предимно във връзка с отделни по-обща проблеми. А. Божков публикува статия за кодекса, в която прави заключения за пътищата на някои детайли, но и за източниците на „нови настроения“ в средите на зографите. Авторът обобщава основната схема на украса, според него миниатюристът ни „заставя“ да търсим сходства с монументалната живопис от периода. Забелязва и известна дързост от страна на миниатюриста. Видният български изкуствовед не причислява ръкописа към конкретно средище (Божков 1968: 18–22).

Локализация и датиране

В своите изследвания автори като Б.Цонев, Б. Ангелов (Ангелов 1977), Д. Петканова, Н. Дончева-Панайотова (Дончева-Панайотова 1998) обвързват Рилския дамаскин с книжовното средище в с. Аджар. Изработването на ръкописа те конкретно отнасят към делото на книжовника даскал Недялко и сина му Филип, като Б. Ангелов е по-склонен да приеме, че кодексът е дело на даскал Филип (Ангелов 1977: 110). В полза на тази локализация се привеждат различни аргументи. Най-голямо основание за това твърдение дават някои сходства на почерка и украсата на Рилския дамаскин с Аджарския, писан от даскал Недялко в 1686 г. В своя обзор на книжовната продукция на аджарските книжовници илюстратори Н. Дончева-Панайотова причислява Рилския дамаскин към ръкописите на даскал Филип. Според нея писмото, подредбата на миниатюрите и подвързията напомнят за ръкописите на даскал Филип.

Различно мнение обаче обосновава Е. Мусакова (Мусакова 1983: 28–34). Тя подчертава спецификата в украсата на Рилския кодекс, която свидетелства за висока поръчка и показва високата позиция в йерархията на книгата. За това говори добре разработената илюстративна програма в синтез с демократичния процес, който е характерен за периода и „неизменно разрушаващ канона“. В края на статията Мусакова изказва съмнения относно принадлежността на този ръкопис към аджарската продукция и писача даскал Недялко. Според нея, макар и приобщени на база палеографски прилики и близост в съдържанието, Аджарският и Рилският дамаскин показват различия в пространственото изграждане на миниатюрите.

От своя страна Д. Радославова (Радославова 2015: 237–246) при опис на ръкописите, принадлежащи на Карловско-Кукленската калиграфска школа, съобщава, че сред писачите на ръкописа има възпитаници на това ателие.

Въз основа на украсата и почерка различните изследователи вметват ръкописа в твърде широка хронологична рамка: в края на XVI в. (Петканова), началото на XVII в. (Дьомина), средата и края на XVII в. (Ангелов, Дончева-Панайотова, Д. Радославова). Представеното от Мусакова и Радославова мнение за ателието също разколебава принадлежността на Рилския дамаскин към Аджарските ръкописи. Радославова причислява и Ловешкия дамаскин към продукцията на Карловско-Кукленската школа, което поставя въпроса и за една евентуална текстологична близост на група текстове, които са в обръщение в дадено средище.

Направеният кратък обзор за литературата и проблемите, свързани с архаичните дамаскини, очертава някои важни дискуссионни въпроса спрямо Рилския дамаскин. Той подсказва, че отбелязаните от редица автори сходства между проучвания кодекс, Аджарския и Еленския дамаскин се дължат по-скоро на устойчиви схеми (в текста или в украсата), а не на индивидуално предпочитание на даден книжовник. Перспективни на бъдещо проучване са, от една страна, кодикологичните и графичните особености на ръкописа, а от друга, съпоставката между текста и украсата на архаичните ръкописи (връзката канон-образ-текст), за да може да бъде определено мястото на Рилския препис в кръга на архаичните и богато украсени дамаскини. По-прецизната датировка би позволила да се уточни и принадлежността на Рилския дамаскин към дадено балканско книжовно средище.

Библиография

- Ангелов 1976:* Ангелов, Б. Ст. Старобългарски книжовни средища. I Аджар (Свежен), Карловско (Добавки). (Книжовна дейност на Аврам Димитриевич). – Известия на НБКМ, 14 (20)/1976, 55–83.
- Ангелов 1977:* Ангелов, Б. Из историята на старобългарската и възрожденската литература. София: Наука и изкуство, 1977.
- Божков 1968:* Божков, А. Миниатюрите на дамаскина от XVIIв. В Рилския манастир. – Изкуство, 8/1968, 18–22.
- Василев 1980:* Василев, В. Правописната реформа на Евтимий и отражението ѝ в произведенията на неговите следовници и на българските дамаскинали. – В: Търновска книжовна школа. Т. 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски. София, 1980, 405–422.
- Василев 1993:* Василев, В. Общи писменоезикови черти в преписите на архаичните дамаскини. – *Palaeobulgarica*, 2 /1993, 99–108.
- Велчева 1966:* Велчева, Б. Норма и традиция в българския книжовен език от XVI–XVIII в. – *Български език*, 2/1966, 110–121.
- Велчева 1991:* Велчева, Боряна. За ресавските български ръкописи от XV-XVIII век. – *Старобългаристика*, 4/1991, 50-55
- Демина 1968:* Демина, Е. И. Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века. Т. 1-2. София: БАН, 1968-1971.
- Димитрова 2008:* Димитрова, М. Преводи на „Съкровище на архаичен книжовен език. Архаични български дамаскини. – В: История на българската средновековна литература. Съст. А. Милтенова. София: Изток - Запад, 2008, 731–735.
- Дончева-Панайотова 1998:* Дончева-Панайотова, Н. Аджарски книжовници-илюстратори от XVII век. Велико Търново: Абагар, 1998.

- Илиевски 1960–1961*: Илиевски, П. За „средногорския превод на дамаскинот, Македонски јазик, Скопје, XI–XII, 1–2/1960–1961.
- Илиевски 1972*: Илиевски, П. Крнински дамаскин. Скопје, 1972.
- Карачорова 2013*: Карачорова, И. Проучванията на Васил Василев върху Еленския дамаскин и подготвеното от него издание на ръкописа. – В: Паисиеви четения (Пловдив, 10-12 октомври 2013 г.). Пловдив, 2013, 155–159.
- Коцева 1976*: Коцева, Е. Украса на българските ръкописи през XV–XVII в. – В: Традиции и нови черти в българското изкуство. София: БАН, 1976, 68–80.
- Коцева и др. 1998*: Коцева, Е., Е. Мусакова, Д. Радославова. Три статии за украсата на ръкописите. – В: Медиевистика и културна антропология. Сборник в чест на 40-годишнината творческа дейност на проф. Донка Петканова. Съст. Милтенова, Ангушева. София: Мнемозина, 1998, 338–375.
- Лавров 1899*: Лавров, П. Дамаскин Студит и сборници его имени “дамаскины” в югославянской письменности. Одеса, 1899.
- Лицас 2001*: Лицас, Е. К. Дамаскин Студит: некоторые нерешенные вопросы его биографии и творчества. – МОСХОВІА: К 60-летию Б. Л. Фонкича. М., 2001, 247–258.
- Мирчева 2001*: Мирчева, Е. Не-Дамаскинови слова в дамаскините от XVII в. Велико Търново: Фабер, 2001.
- Мусакова 1983*: Мусакова, Е. Илюстраците на два дамаскина от XVII в. – Изкуство. 7/1983, 28–34.
- Певницкий 1873*: Певницкий В. Ф. Рукописный сб. проповедей иподиакона Дамаскина Студита. ТКДА. 10/1873, 3–44.
- Перчеклийски 2010*: Перчеклийски, Л. Старобългарските имена от стари es-основи в Рилския дамаскин. – В: Сборник от конференцията, свързана с Паисиеви четения 2010 (Пловдив, 26 ноември 2010 г.). Пловдив, 2010, 59-71.
- Петканова-Тотева 1965*: Петканова-Тотева, Д. Дамаскините в българската литература. София: БАН, 1965.
- Петканова 2003*: Петканова, Д. Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. Велико Търново: Абагар, 2003.
- Радославова 2005*: Радославова, Д. Култът към св. Иван Рилски, отразен в българските ръкописи от XVII в. – Старобългарска литература (Филологически изследвания в чест на Климентина Иванова), 33–34/ 2005, 247–262.
- Радославова 2007*: Радославова, Д. Книжовните средища в българските земи през XVII век. Специфика на ръкописната продукция. – В: Слово и Вяра. Международна научна конференция 90 години от рождението на проф. Боню Ст. Ангелов. 18-19 октомври 2003 г. Стара Загора. Велико Търново: ПИК, 2007.
- Радославова 2013*: Радославова, Д. Памети извън състава на Съкровище в българските дамаскини. – Старобългарска литература, 47/2013, 336–361.
- Радославова 2015*: Радославова, Д. За Карловско-кукленската калиграфска школа и нейните ръкописи. – В: По следите на българската книга: Описи. Находки. Библиология. Втори национален колоквиум, посветен на 160-годишнината от рождението на Лука Касъров. Пловдив: НБ „Иван Вазов“, 2015, 237–246.

- Спространов 1902*: Спространов, Е, Опис на ръкописите в библиотеката на Рилския манастир. София: Държавна печатница, 1902.
- Стойкова 2005*: Стойкова, А. Аджарска следа в Чудото на св. Георги със змея? – Старобългарска литература (Филологически изследвания в чест на Климентина Иванова), 33–34/2005, 235–246.
- Стоянов 1973*: Стоянов, М. Украса на славянските ръкописи в България. София: Български художник, 1973.
- Трифонов 1950*: Трифонов Ю. Ритор Теофан и иподиакон Дамаскин Студит. – Списание на БАН, 71/1950, 10–12.
- Христова и др. 1982*: Христова, Б., Д. Караджова, А. Икономова. Български ръкописи от XI до XVIII век, запазени в България. Своден каталог. 1. София: Нар. библ. „Кирил и Методий“, 1982.
- Цонев 1923*: Цонев, Б. Книжовни старини от Елена. 3. Еленски Дамаскин Студит. – ГСУ ИФФ, 19(7) /1923, 1–61.
- Цонев 1940*: Цонев, Б. История на българския език. Т. I. София: Придворна печ., 1940.